

ОСОБИСТІТЬ УКРАЇНЦЯ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

Надія Скотна, кандидат психологічних наук,
декан соціально-гуманітарного факультету
Дрогобицького державного педагогічного університету
ім. І. Франка

ОСОБИСТІТЬ УКРАЇНЦЯ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

Трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні, мають призвести до становлення нового типу українця. Водночас формування українця з усіма його ментальними особливостями відбувалося упродовж століть розвитку української регіональної цивілізації [5, 7, 8, 16]. У статті розглядаються особистісні характеристики українця, закладені в підвалинах української ментальності.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження українця як специфічного типу особистості ґрунтуються на вивченні особливостей традиційної української ментальності. Тому вони звісно, не обмежуються характеристикою сучасного українця, а спрямовані на пошук давніх історичних ментальних рис. Так, екзистенціальний індивідуалізм та еґоцентризм як ментальні риси українця є центральною темою відповідних досліджень у працях Д. Чижевського, В. Чигринова і І. Поліщука, В. Липинського, В. Храмової та інших. Його витоки, на думку В. Чигринова і І. Поліщука, спричинені, з одного боку, сприятливими природно-кліматичними умовами для ведення індивідуального хліборобського господарства фермерського типу, з іншого – спільністю української та індійської протокультури, яка обумовлює формування інтровертивного типу особистості, схильної більше до індивідуальних форм співжиття. З прийняттям візантійської православної версії християнства, орієнтованої на екзистенціальний індивідуалізм “внутрішньої людини” інтровертивний тип особистості отримує нову релігійно-світоглядну основу [7, 90]. Індивідуалізм у працях дослідників отримав різноманітні характеристики – “вибуялий” (В. Янів), “самоізолюючий” (Д. Чижевський), “анархійний” (В. Липинський), такий, “що не доростає до громадянського рівня та існує виключно в царині вузько еґотичних інтересів” (В. Чигринов, І. Поліщук) тощо. Наведені висловлювання свідчать, що індивідуалізм української людини суттєво відрізняється від індивідуалізму європейців. Якщо європейський індивідуалізм знаходить своє втілення у суспільно-політичних справах, реалізації та обстоюванні своїх природних прав, то український обмежується побутовими справами і знаходить втілення у самотності,

спілкуванні з власним внутрішнім світом. Український індивідуалізм певною мірою пояснює громадоцентризм – налаштованість не стільки до спілки, організаційного об’єднання, що функціонує на підвалинах єдиної мети, скільки до громадської спільноти як об’єднання більш емоційно-почуттєвого, та еґалітарності – прагнення до рівності.

Метою статті є перелічити ментальні риси українства; пояснити виокремлення двох ментальних типів на теренах України “східняків” і “західників”, шлях подолання комплексу меншовартості; які є головні завдання формування оптимальної стратегії виховання особистості; визначити термін “соціалізація особистості”.

Виклад основного матеріалу. Кордоцентричність (відношення до світу через любов і співчуття), емоційність, превалювання почуттів над розумом, надмірна вразливість, які притаманні українській людині, на думку В. Чигринова і І. Поліщука, пояснюються матриархальним характером української родини, де функцію виховання здійснює головним чином матір, передаючи дитині типово жіночі риси характеру [7, 99].

Перелічені вище ментальні риси українства підтверджують соціонічні дослідження, проведені в контексті типологізації особистості. Так, фахівці Всеукраїнського центру соціоніки описують менталітет та національний характер українського народу соціонічним типом етико-інтуїтивного інтроверта. Даний соціонічний тип характеризується спрямованістю на мораль, норми поведінки, на людину, її внутрішній світ і світ стосунків між людьми. Поєднуючи дані про відповідний соціонічний тип зі спостереженнями відомих дослідників українського характеру, соціоніки наділяють українську людину такими рисами, як етичність, інтуїтивність, інтровертивність і

ОСОБИСТІТЬ УКРАЇНЦЯ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

раціональність. Окрім того, вони підкреслюють, що для українця характерні відраза до насильства і скандалів, вразливість, делікатність, оптимізм, віра у вищу силу, працелюбність, потяг до гармонії і краси, зацікавленість новими ідеями та можливостями [12].

Також багато дослідників вважають, що істотний вплив на формування української людини як особливого типу мав історично зумовлений пригнічений, поневолений, колоніальний стан українського народу. Для українського психотипу, зазначають А. Гуцал і С. Недбаєвський, є характерною перевага несвідомого, індивідуальна компонента якого більшою мірою описується комплексом “пригніченого, ображеного” [13]. Посилення означеного комплексу зневірою у власні можливості подолати пригнічене становище породжує так званий комплекс меншовартості. О. Рудкевич комплекс меншовартості характеризує як специфічну ментальну настанову, спричинену століттями поневоленого стану України, ставлячи в один ряд з ним психологічну мімікрійність, формалізм, рецидиви рабської психології та комплекс “кривди” [3, 30]. Природу феномену меншовартості досить влучно передає В. Янів: “Коли ж до внутрішньої постави (звичайно, зумовленої зовнішніми умовами, як вони діяли століттями) долучаються ще й актуальні зовнішні умови недержавного життя, які обмежують свободу виразу, і коли так діється десятиліттями, то картина доволі очевидна: людина сходить у могилу без заспокоєння своїх бажань чи у призначення. Людина вмирає насправді невдахою. Хвиливе чи тривале невдоволення із власної непродуктивності переходить у відчуття меншоцінності, нездібності проявитися, здобути собі місце [9, 23].

Водночас навіть пересічному українцю притаманне невпинне прагнення до справедливості та дещо парадоксальний оптимізм, про який свідчить особливе почуття гумору, яке дозволяє долати стрес поневоленого буття. В особистості українця під впливом певних зовнішніх обставин може прокинутися авантюристсько-козацький характер. Такі перелічені вище риси, як свободолобство і демократизм беруть свої корені у вільному дусі степів, дусі протесту проти всякого примусу Козацько-гетьманської доби української історії.

Таким чином, з одного боку комплекс меншовартості, з іншого – оптимізм і авантюризм зумовлюють певну роздвоєність української людини. Проте роздвоєність її не вичерпується вказаними особливостями, а, точніше сказати, має більш глибинні корені. Геополітичне

межування України, яка знаходиться на кордоні двох цивілізацій – західної і східної також є причиною цієї роздвоєності. Причому у даному випадку Схід розуміється не в буквальному смислі, з ним ототожнюється Росія як носій певних рис східної мегакультури. Ця роздвоєність зумовлює виокремлення двох ментальних типів на теренах України: “східняків” і “західників”. В. Шилов і В. Буцєвицький, зазначають, що, якщо “західники” більш індивідуалісти (“хазяїва”), то “східняки” більш колективісти (“комуністи”), що має прояв у різному ставленні до праці, добробуту, особистого успіху – для західників ці цінності більш значущі. Східні українці за своєю ментальністю ближчі до росіян, ніж до західних українців, бо, як відомо, російський народ вирізняється особливою прихильністю до соціально-інструментальних цінностей, таких, як суспільна власність, держава, в той час як народи Західної Європи більш лібералізовані – вони прихильніші до приватної власності і ринкового механізму регулювання економічного життя [10, 240]. У ході спільного життя у межах однієї держави і постійної взаємодії поступово риси “східняків” і “західників” асимілюються, що дає змогу вести мову про єдиний тип української людини, хоча слід визнати, що роздвоєність є його ключовою характеристикою. У сучасності ця роздвоєність має прояв у певній маргінальності українства, подвоєній національно-культурній самоідентифікації, навіть у багатовекторності зовнішньої політики України.

Отже, роздвоєність, яка має прояв, з одного боку, у комплексі меншовартості, з іншого, у волелюбстві, оптимізмі і авантюризмі українства, пояснюється здебільшого окресленими історико-культурними факторами. Проблему подолання меншовартості відстоював один з ідеологів українського націонал-комунізму Микола Хвильовий. У своїх працях він наголошував на тому, що Україна для досягнення у своєму розвитку позитивних зрушень, має у першу чергу позбутися комплексу малоросійства, провінційності та меншовартості, які отримали усталення в психології багатьох поколінь українства внаслідок довготривалої підпорядкованості Російській імперії. Шлях подолання комплексу меншовартості письменник і публіцист вбачав у засвоєнні українцями культурних надбань Європи, пропагуючи ідеал європейської людини фаустівського типу, якій притаманна активна громадянська позиція, творення передових культурних та суспільних цінностей [7, 117].

Сьогодні категорія “меншовартість” перетворилась по суті у певний політичний хіт. Це слово вперей

ОСОБИСТІТЬ УКРАЇНЦЯ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

вимовляють українські політики, пов'язуючи з її подоланням розв'язання багатьох проблем теперішнього соціально-економічного буття. Мовляв, подолайте спочатку свої внутрішні, психологічні проблеми, і реформи в країні підуть і будуть мати успіх. Звичайно, ці оклики є не лише елементом самозахисту, відволікання уваги населення від власної неспроможності розв'язати соціально-економічні проблеми. Вони безумовно мають раціональне зерно. Проте нелегко самотужки подолати у собі те, що успадковане від століттями поневолених предків. Комплекс меншовартості століттями насаджувався, вкорінявся, а останню краплю в його затвердження вніс сімдесятирічний радянський досвід з перетворення української людини в homo советікуса. Тому цілком зрозумілі наведені вище соціологічні дані про те, що в сьогоднішній Україні значно більше таких, що відчують себе радянськими людьми, ніж європейцями. Хоча порівняльний аналіз ментальних рис українця (мається на увазі тип українця в історичній ретроспективі) і радянської людини демонструє їх сутнісну протилежність. Взяти, наприклад, екзистенційний індивідуалізм українця і колективізм хомосовєтїкуса, український громадоцентризм і радянську колгоспну общинність, аполітичність та анархійність української ментальності і політиканство та гіперетатизм представника країни рад тощо. Проте діаметрально протилежні риси ментальних настанов української і радянської людини лише у рідких випадках викликали протест. До моменту встановлення на теренах України радянської влади національний комплекс меншовартості пересильював інші традиційні ментальні риси української людини. В результаті склалась така ситуація, що українці отримали свого роду привілейований статус у порівнянні з іншими народами СРСР і покликані були слугувати для них прикладом щодо відданості Росії, відмови від національної ідентичності.

Сьогодні, мабуть, важко з боку держави і недержавних організацій забезпечити психологічну допомогу усьому населенню з подолання в собі комплексу меншовартості. Тому першочергове завдання, яке стоїть перед українською державою в цілому і кожним громадянином зокрема, – це запобігання розвитку відповідного комплексу серед підрос таючого покоління через виховання.

Традиційно суспільство активно впливає на процеси становлення і розвитку особистості за допомогою виховної діяльності, коли попереднє покоління передає накопичений досвід наступному, яке його примножує і збагачує. Проте попередні

роздуми підтверджують, що не будь-який досвід заслуговує на те, щоб бути переданим наступному поколінню.

Мета виховання особистості полягає у тому, щоб сформувати у неї соціально значущі риси шляхом спадкового засвоєння особистістю минулого досвіду, наступного активного та свідомого виконання певних суспільних функцій у різноманітних сферах діяльності, духовної культури і спілкування. Проте виховні процеси можуть спонукати в особистості як позитивні, так і негативні якості.

Правильне виховання особистості, на думку вітчизняних психологів, має спиратися на цілісне уявлення про системні взаємозв'язки особистісних властивостей, в яких фіксується ефект відображення дійсності психічними процесами (Г.С. Костюк). Рушійною силою розвитку особистості, згідно з В.Г. Асєєвим, є суперечність між якостями особистості, що склались, та об'єктивними вимогами актуальної для неї діяльності [6, 31–32]. Головними завданнями формування оптимальної стратегії виховання особистості виступають: погодження виховних прийомів з внутрішньою логікою розвитку особистості, що визначається сполученням компонентів її структури; погодження стратегічних цілей виховання, що задані великою соціальною групою, з формою і змістом безпосередньої взаємодії у межах малої групи; погодження і гармонізація психічного складу особистості в цілому [4, 16].

Виховання може бути по-справжньому дієвим лише за умов, коли воно переходить у самовиховання, пробуджує власну активність. Взагалі становлення особистості – це перш за все її самоактивність. Самовиховання характеризують як діяльність людини з метою вдосконалення своїх якостей та подолання недоліків [15, 142]. Самовиховання, як правило, здійснюється з такими процесами, як самоаналіз, самопізнання, самопостереження, саморегуляція, самооцінка і самоосвіта, тобто, одним словом, разом з процесом самоудосконалення особистості. Е.Коваленко зазначає, що реалізацію процесу самовиховання можна уявити як єдність ланок спіралеподібного ланцюга, який вміщує на кожному колі: усвідомлення не тільки узгодженості, але й певною мірою розбіжності, суперечності між бажаним і дійсним, належним та існуючим, ідеальним та реальним, можливістю і дійсністю, між необхідністю і діяльністю щодо задоволення потреб людини. Воно реалізується через потребу, ціннісну орієнтацію, мету, ідеал, ідеальну модель, мотиви і соціальну настанову як

ОСОБИСТІТЬ УКРАЇНЦЯ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

внутрішнє спонукання до дії, вольовий примус, діяльний акт, в остаточному підсумку, вчинок (лінія поведінки, діяльності), самооцінку, дії результату і наслідки результату. Закінчуючись самооцінкою і громадською оцінкою результату, самовиховний акт знову починається з усвідомлення суперечностей і проходить позначені ланки спіралеподібного ланцюга, але кожного наступного разу на новому витку [11, 153–154]. Отже, процес самовиховання у становленні особистості є послідовним і бажаним результатом виховання. Особливого значення самовиховання та інші процеси, що його супроводжують, набувають у сучасному українському суспільстві, яке і сьогодні не перестало продукувати комплекс національної меншовартості.

Остання теза не заперечує важливу роль виховного впливу суспільства на процеси становлення і формування особистості. Не випадково у сучасній педагогічній літературі та практиці поняття виховання використовується у широкому та вузькому смислі. У вузькому значенні – це розвиток світогляду, моральних засад, естетичного смаку та фізичний розвиток. У широкому смислі воно включає у себе всю сукупність впливів, увесь процес формування особистості та підготовки її до активної участі у виробничому, суспільному і культурному житті [15, 141]. По суті у вузькому смислі виховання характеризує становлення особистості, а в широкому – її формування. Востанньому розумінні воно охоплює не лише виховну роботу сім'ї, школи, ВНЗ, громадських організацій, але й вплив усього життєвого укладу суспільства, пануючих у ньому ідей, вплив літератури, мистецтва, засобів масової інформації, церкви, а також освіти і навчання.

Використання поняття “виховання” у широкому сенсі є близьким до категорії “соціалізація особистості”. Російський соціальний психолог В.Новиков розмежовує категорії виховання і соціалізації наступним чином: якщо у взаємовідносинах особистості об'єкта і суб'єкта соціалізації останнім виступає конкретна людина, то мова йде про виховання. Якщо в цій парі другого суб'єкта представляє будь-який соціальний інститут або суспільство в цілому, то мова скоріше йде про соціалізацію [14, 124]. Якщо підтримувати окреслену точку зору, то категорія “соціальне виховання” відповідає поняттю “соціалізація”. Інша точка зору з приводу відмінності цих понять, яку представляє А. Могильний, полягає у тому, виховання є соціально контрольованим процесом цілеспрямованого впливу на особистість, а соціалізація передбачає також наявність стихійних та спонтанних процесів, що

впливають на формування індивідуальних якостей особистості [1, 237]. На нашу думку саме друга точка зору більше відповідає дійсності, бо дійсно соціалізація як процес соціального становлення індивіда відбувається під впливом багатьох чинників, які не завжди є цілеспрямованими.

Незважаючи на широке використання в гуманітарних науках, термін “соціалізація” досі не має однозначного тлумачення, наближаючись в одних випадках до виховання, в інших – до розвитку особистості. В різних концепціях соціалізація розглядається в біологічному, соціобіологічному, культурному контекстах. Проте практично усі підходи філософської, психологічної та соціологічної думки соціалізацію розуміють як процес соціального становлення індивіда, формування і розвиток його соціальної сутності. Вона включає себе залучення індивіда до культури, систематичне навчання і виховання, вироблення у нього світоглядних настановлень, засвоєння зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, які необхідні для успішного функціонування у суспільстві.

Висновки. Отже, соціалізація це той процес, який перетворює індивіда в особистість. І хоча визнано, що соціалізація триває все життя, і можна соціалізувавшись в одній групі, залишатися несоціалізованим в іншій, вона є проміжним етапом на шляху до процесу більш високого рівня – становлення індивідуальності. Процес розвитку індивідуальності, як зазначає П.Горностай, є певною мірою протилежним процесу соціалізації, який безпосередньо пов'язаний з розвитком особистості. Його можна назвати індивідуалізацією, самореалізацією, самоактуалізацією тощо. Проте необхідною передумовою його здійснення є соціалізація особистості. Спочатку людина соціалізується відмовляється від індивідуального на користь колективного, потім повертається до індивідуального на більш високому суб'єктному рівні, в результаті чого відбувається самореалізація [2, 329]. Отже, як самовиховання не можливе без виховання, так й індивідуалізація неможлива без соціалізації.

Саме розвиток індивідуальності особистості, відтворення природного індивідуалізму, що закладений в підвалинах української ментальності, та перетворення його в якісно новий рівень, який відповідає вимогам постіндустріальної цивілізації, постає сьогодні ключовою проблемою національної системи виховання. Комуністичне виховання було спрямоване на формування особистості, а не саморозвиток індивідуальності, що цілком зрозуміло, тому що тоталітарній державі потрібні позбавлені індивідуальності

ОСОБИСТІТЬ УКРАЇНЦЯ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

“гвинтики соціальної машини”. Життя у демократичному, цивілізованому суспільстві передбачає відмову від пріоритету групи, класу, нації чи держави і визнання пріоритету особистості. Тому у сучасному українському суспільстві набуває особливої актуальності розвиток особистісно орієнтованої системи виховання підростаючого покоління.

1. Ананьев Б.Г. *Человек как предмет познания*. – Л., Изд-во Ленинград ун-та, 1966. – 339 с.

2. Бекешкина И.Э. *Структура личности: методологический анализ*. – Киев: Наукова думка, 1986. – 128 с.

3. Горностай П.П. *Психологічні ролі в структурі особистості // Наукові студії з соціальної та політичної психології*. – Вип. 2(5). – К., 2000. – С. 104 – 111.

4. Демин М.В. *Проблемы теории личности*. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 240 с.

5. *Душа української нації // Всеукраїнський Центр Соціоніки* // <http://vcs.alfacom.net>

6. Зворыкин А.А. *Личность как единство генотипических, психофизиологических, социальных сторон человека и среды его изучения // Проблемы личности. Материалы симпозиума*. – Том 2, Москва, 1970. – С. 5 – 23.

7. *Культура. Идеология. Особистість:*

Методолого-світогляд. Аналіз / Губернський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.

8. Могильний А.П. *Культура і особистість: (монографія)*. – К.: Вища школа, 2002. – 363 с.

9. *Психология личности: Словарь справочник / Под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко*. – Киев: Рута, 2001. – 320 с.

10. Рейнвальд Н.И. *Личность как предмет психологического анализа*. – Харьков: Издательское объединение “Вища школа” при Харьковском государственном университете, 1974. – 164 с.

11. Спиркин А.Г. *Философия: Учебник*. – М.: Гардарики, 1999. – 816 с.

12. *Теория личности. Под ред. проф. В.Ф. Сержантова*. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1982. – 184 с.

13. Уэллс Г. *Крах психоанализа: От Фрейда к Фромму*. – М., 1968.

14. *Філософія. Підручник/ За загальною редакцією проф. М.І. Горлача, проф. В.Г. Кременя, проф. В.К. Рибалка*. – Харків: “Консум”, 2001. – 672 с.

15. Фролов И.Т. *Перспективы человека*. – М., 1979.

16. Янів В. *Українська вдача і наш виховний ідеал // Літопис червоної калини*. – 1992. – №6 – 7. – С. 6 – 8, 21 – 23.

Самбір. Католицький костел св. Станіслава. 1503.
